

*Легких К. В.,**кандидат юридичних наук, доцент, адвокат,
завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики
Академії адвокатури України*

СПРАВЕДЛИВІСТЬ У СУДОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ДАВНЬОРИМСЬКОЇ ДОБИ

Анотація. З урахуванням обраної теми дослідження стаття присвячена формуванню підходу до запозичення позитивного досвіду відправлення судочинства в Давньому Римі з погляду дотримання справедливості в країні, де суди принципово позбавлені можливості створювати закони або вносити зміни до них, в Україні (окрім, звичайно, Конституційного Суду України, діяльність якого останнім часом прямо впливає на законотворчість). Установлено, що основою формування уявлення про справедливість, справедливе судочинство, правду та загальне благо в межах періоду, що досліджується, була максимально вивірена доцільність, раціональність і практицизм. Визначено, що такий підхід до поширення ідей справедливого судочинства був насамперед адекватним і необхідним з урахуванням соціальних, економічних і політичних викликів і чинників досліджуваної доби. Виходячи з аналізу чинників, що сприяли формуванню уявлень про справедливість у давньоримську добу, визначено, що справедливість у професійній діяльності судів проявляється не в механічному слідуванні писаним законам, а й у можливості за необхідності вийти за його межі для загального блага. У межах наукового пошуку висловлена пропозиція про можливість надання суддям процесуального інструментарію, що дасть змогу час від часу змінювати закон засобами усунення колізій чи прогалин, якщо це потрібно для справедливості як балансу між такими категоріями, як «істина» та «правда». З метою формування висновків і подальшого предмета наукового пошуку проведено аналіз основних етапів розвитку Римської імперії. Крізь призму такого аналізу визначено, що справедливість і судовий процес у царський період мали ситуативний, стихійний і зародковий з погляду цивілізованої людини характер. Утома від самоуправства й безладдя, яке панувало в царський період, детермінувала новий, більш прогресивний з погляду права етап – республіканський, що характеризувався не тільки іншою формою правління, а й появою першої писаної збірки законів. Визначено, що ідея про необхідність «справедливості для всіх», що забезпечувалася в тому числі й через залучення до судочинства людей, які користувалися беззаперечним авторитетом і повагою, характерна саме для римлян (на противагу грецькій моделі). Установлено, що ідея справедливості (справедливого судочинства в умовах практичної реалізації принципу поділу влади) не перебуває в прямій залежності від рівня культурного, цивілізаційного розвитку держави.

Ключові слова: судочинство давньоримської доби, усунення судом колізій і прогалин у законодавстві, раціональність і практицизм як основа справедливого судочинства.

Постановка проблеми. Ідея справедливості в судовій діяльності давньоримської доби є широким предметом дослідження, позаяк вона розвивалася протягом тривалого часу.

Однак дослідники цієї доби розвитку вказаної частини людства розділили її на декілька етапів, кожний із яких характеризувався власним підходом до вирішення проблеми справедливості в діяльності протосудів.

Оцінювання та характеристика зазначених етапів розвитку невіддільні від ідеологічної основи створення імперії, якою була «максимально вивірена доцільність».

Не залишаючи поза увагою своєї свідомості аспекти містицизму, римляни в питаннях права та відправлення правосуддя були абсолютно раціональними.

Уявлення про справедливість у професійній діяльності судів, на нашу думку, проявляється не в механічному слідуванні писаним законам, а й у можливості за необхідності вийти за його межі для загального блага. Концепція «дерева, що росте й розвивається» Європейського суду з прав людини яскраво підкреслює ідею, яку умовно охарактеризуємо як «своєчасну справедливість»: текст статей Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод не змінюється, однак розвивається, переоцінюється й формується практика їх застосування в конкретний проміжок часу з урахуванням усіх чинників на межі свободи розсуду держави та загальноєвропейського консенсусу.

Ми свідомо обрали Давній Рим як приклад у питаннях формування сучасної ідеї справедливості. Раціональність і послідовність у вирішенні судових проблем досліджуваного історичного періоду заслуговує на увагу. Необхідно зазначити, що праці глосаторів, постглосаторів й запозичення, які стали основою перших варварських правд (а згодом і вітчизняного законодавства), заслуговують на окреме наукове дослідження, зосереджене на оцінці виникнення думки про справедливий суд.

Феномену формування давньоримського права та його впливу на сучасну континентальну правову систему приділяли увагу багато науковців, а саме: Н. Боголепов, Ю. Заблоцька, В. Коростелін, Л. Кофанов, Г. Мальцев, К. Митюков, О. Пилипчук, І. Покровський, В. Хвостов та інші.

Проте проблема визначення причин виникнення в Давньому Римі наближеного до ідеального бачення сутності справедливого судочинства, зокрема, й із сучасної точки зору залишалася поза межами уваги більшості з них, що зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

З часу виникнення Давнього Риму й до моменту його занепаду, мешканці вказаної території розробили свою систему усунення негативних явищ законотворення, які шкодили передусім торгівлі з мешканцями підкорених територій.

Архаїчні, однак шановані римлянами закони XII таблиць не були розраховані на товарний обіг із мешканцями таких територій. «Кримінальні» закони були розраховані виключно

на громадян Риму, і ніяких сумнівів у їх відповідності часу (або необхідності ревізії) не виникало. Проте з правом цивільним усе не було так однозначно.

Річ у тім, що правочин, учинений не в Римі, підлягав укладенню за правилами XII таблиць (на нашу думку, у надто рутинній і зазвичай церемоніальній формі), що не завжди можна було влаштувати, наприклад, в Іудеї, де діяли свої правила укладення правочинів з нерухомим майном.

Одна з причин збереження римлянами влади над підкореними територіями полягала в чіткому й неухильному забезпеченні права приватної власності й правил «місцевого» цивільного права (якщо можна було його тоді так назвати).

А отже, набувач нерухомості за межами Риму, де не діяли закони XII таблиць, міг стати набатьківшині відповідачем у справі про визнання такого правочину недійсним з причин недотримання вказаних вище процедур. Навряд це влаштувало представників войовничої частини римського соціуму – легіонерів.

Кожного року, беручи участь у виборах на посаду претора (на кшталт нашого голови місцевої адміністрації), кандидат пропонував у тому числі правила торгівельного обігу на захопленій території. Якщо правила задовольняли місцеве населення, його обирали. Рівно на рік. Отже, основне римське священне право XII таблиць не змінювалося, але залишалося дещо видозміненим на певній території.

Метою статті є формування підходу до запозичення позитивного досвіду відправлення судочинства в Давньому Римі з точки зору дотримання справедливості в країні, де суди принципово позбавлені можливості створювати закони або вносити зміни до них, в Україні (окрім, звичайно, Конституційного Суду України, діяльність якого останнім часом прямо впливає на законотворчість).

Виклад основного матеріалу дослідження. Мова не йде про вибірність суддів. У дослідженні ми тяжіємо до ідеї про можливість надання суддям процесуального інструментарію, що дасть час від часу змінювати закон засобами усунення колізій чи прогалин, якщо це потрібно для справедливості як балансу між істиною та правдою.

Тож поглянемо на основні етапи розвитку римської імперії. Необхідно відзначити, що більшість науковців виділяє декілька таких етапів, що зумовлює необхідність оцінювання окремих із них.

Ідея справедливості в здійсненні правосуддя в Давньому Римі не мала абсолютного характеру. Вона залежала від декількох факторів: а) громадянства (на перших етапах віднесення до категорії патриціїв або плебеїв); б) статі; в) свободи.

Усією повнотою давньоримської справедливості користувалися тільки вільні чоловіки, голови сімейств, які мали громадянство Рима.

Як зазначається у Філософії та енциклопедії права в Університеті Святого Володимира, практицизм сприйняття досліджуваної ідеї після завоювання римлянами Давньої Греції принципово сприйняв не абстрактні ідеї Аристотеля, а, навпаки, ідеї стоїцики Платона [1, с. 132].

Максимально спрощуючи, зазначену тезу охарактеризуємо так: якщо ти був народженим вільним і був звільненим з-під влади голови сімейства (більше того створив свою фамілію), то мав можливість розраховувати на максимальне забезпечення справедливості у своїх правах не на дикому, варварському, рівні, а на рівні суду.

Повернемося у своїх розмірковуваннях до етапів розвитку Римської імперії. Як уже зазначалося нами вище, існує декілька підходів до характеристики розвитку Римської імперії, її державності.

Не вдаючись до історичних дискусій, що виходять за межі дослідження, погодимося з точкою зору дослідників, які виділяють такі етапи розвитку римського суспільства:

– царський, що характеризувався одноосібним правлінням царя (цезаря) над народом Давнього Риму. Усього, за даними дослідників, їх було сім, останній настільки дискредитував подібну форму правління, що народним зібранням його було піддано вигнанню розпочато інший період – республіканський;

— власне республіканський. “Res Publica” в найбільш вільному перекладі означає «спільна справа». Тобто, якщо таке формулювання не викликає заперечень читача, «народом управляв сам народ» за допомогою найбільш шанованих членів суспільства. Не вдаючись у дати й події, ми лише визнаємо необхідність указати, що на перших етапах такими особами були аристократи (патриції), але згодом плебеї добилися рівних із останніми прав;

– імперський, який дослідники розділяють на два підетапи:

а) принципату, коли імператор іменував себе першим серед консулів, залишаючись формально головою держави, тому що зосереджував у своїх руках основні ключі до влади;

б) домінації, коли імператор із першого в числі консулів став домінусом, тобто володарем над іншими [2].

Спробуємо поглянути на розвиток ідеї суддівської справедливості крізь призму кожного із цих етапів.

Обережно починаючи пошук відповіді на поставлені питання, необхідно зазначити, що на перших етапах розвитку давньоримського суспільства (починаючи від заснування Риму) мислення людей відрізнялося від такого ж процесу умовної «ординарної сучасної людини».

Деякі науковці навіть уважають античний період розвитку сапієнтів доморальним. Про це можна робити висновки з уривків легенд і міфів Давньої Греції та Риму. Якщо боги в давніх греків, а згодом і римлян були жорстокими, зрадливими та злопам'ятними, то людина, маючи в собі частину божественного, просто повинна була наслідувати приклад своїх творців.

Якщо говорити про кримінальне судочинство в досліджуваній період його загалом здійснювали натовпом, особливо не занурюючись у подробиці доказового процесу.

Відповідна думка висловлена в роботі «Зародження і розвиток права в Давньому Римі» О. Пилипчук. Зокрема, вона зазначає, що «у «період царів» кримінальне право носило ще початковий нерозвинутий характер. Сучасного правового принципу «немає ані злочину, ані покарання без закону» ще не існувало. Як не існувало і законів, за якими держава судила б злочинців, тому загальне обурення народу тим чи іншим злочинним діянням проявлялося у формі самосуду, неорганізованої розправи натовпу над злочинцем, яка згодом в історії права отримала назву «суд Лінча». Нерідко злочинці, що скоювали злочинні дії проти одного з членів роду були покарані іншими членами роду із помсти. Держава ж, в межах досліджуваного періоду, ще в такі питання не втручалася. Поняття кримінального процесу, на відміну від цивільного, також ще не існувало» [3, с. 184].

Уявлення про справедливість у судочинстві досліджуваного періоду відрізнялося від сучасного.

Пояснюється це іншими уявленнями про мораль, які були в людей того темпорального етапу розвитку людства. Якщо вірити джерелам, на які посилаються окремі науковці, вони вказують буквально на таке: «... роль суду відіграв цар, до якого з'являлися сторони зі спором. Сам цивільний процес поділявся на дві стадії: справа представлялася певному магістрату (представнику державної влади, начальнику), а потім для остаточного вирішення її передавали до іншої, що цікаво, приватної особи, яка виконувала роль так званого присяжного судді. Такий поділ давав можливість гарантувати винесення неупередженого вироку. І встановлено його було в країні вже наприкінці «періоду царів». Велика кількість спорів вирішувалася методом самоуправства. Тобто одна людина взяла чужу річ, друга повинна відібрати її собі назад. При цьому потрібно було вимовляти відповідні слова, з чого було зрозуміло, що здійснюється не пограбування, а здійснення зобов'язання. Особи ж, які зловживали цими урочистими словами, підлягали кримінальному покаранню. Нерідко такі спори вимагали присутності магістрату, але не як судді для вирішення спору, а як арбітра для охорони правопорядку. З часом, коли державна влада в молодій країні зміцніла й усталася, методи самоуправства, помсти й фізичної розправи стали небажаними, як соціальні прояви, яких не може бути в розвинутому суспільстві. В історії більшості провідних країн державна влада забороняла вказані методи та брала на себе обов'язок вирішення спорів» [4].

Такі дані дають нам можливість зробити висновок, що справедливість і судовий процес у царський період мали ситуативний, стихійний і зародковий, на думку цивілізованої людини, характер.

Утома від самоуправства й безладдя, яке панувало в період, що ми досліджували вище, детермінує новий, більш прогресивний з погляду права етап – республіканський, що характеризувався не тільки формою правління, а й появою першої писаної збірки законів. Її назвали XII таблиць.

Головне питання, яке стоїть перед нами: чи не змінилися погляди на справедливість у цей період і хто відповідав за її дотримання?

Питання дотримання й забезпечення справедливості завжди були сферою інтересів осіб, які своєю працею здобували матеріальні блага, однак з волі однієї особи могли все втратити. І ця воля не завжди базувалася на звичаях або інших правилах. Ці правила матеріалізувалися в думках мешканців Давнього Риму, і вони були матеріалізовані як символ справедливості.

Очевидним є те, що справедливість як добро для всіх, не є досяжною в умовах монархії (обмеженої чи необмеженої). Там, де немає народовладдя, немає справедливості.

Трансформація форми правління змінила погляди народу на уявлення про добро і правду. Право сильного ніхто не може ігнорувати, починаючи з моменту появи життя. Але якщо сильний зловживає цим правом, правління його не буде довгим, адже люди є соціально-біологічними істотами.

Довго терпіти неправду й несправедливість не буде ніхто. Цього нас учить історія: Богдан Хмельницький, гайдамаки, Ян Гус, численні селянські повстання по всій Європі й Азії. «Чи блакитна кров проллється, як пробити пану груди?», – писала Леся Українка, віршами промовляючи квінтесенцію рівності.

Невипадковим є вибір саме римського права як джерела ідеї справедливості в судочинстві. Грецька модель була дещо абстрактною, хоча й не позбавленою вишуканості.

Римляни переслідували конкретну мету, підлаштовуючи відповідні ідеї для її досягнення. Влада над усім світом – так можна охарактеризувати цю всепоглинаючу мету. Лишаючи за межами дослідження причини виникнення такої мети, маємо підкреслити, що думка про необхідність «справедливості для всіх», що забезпечувалася в тому числі й через залучення до судочинства людей, які користувалися беззаперечним авторитетом і повагою, характерна саме для римлян.

На нашу думку, відповідне бачення виникло вперше саме в Давньому Римі періоду республіки. Розподіл влади убезпечив її від узурпації окремими особами, став «золотою ерою» забезпечення суддівської справедливості.

Не можна сказати, що така система є ідеальною з погляду правосуддя. Але навіть за наявності антилюдських, рабовласницьких, центрострімких та інших незрозумілих сучасній людині ідей з'явилися перші паростки відродження людства з дикості й варварства – справедливість і добро.

Саме по собі правосуддя, як і раніше, залежало від багатьох факторів. Усе залежало від конкретних обставин: «Так, усе чоловіче населення Риму поділялося на п'ять класів, відповідно до майнових статків. Їх називали *classici*. Кожний із класів виставляв відповідне число військових загонів – центурій. Найбідніші прошарки населення, які не входили до жодного класу, називалися пролетаріями (від лат. *Proles* – потомство). Уважалося, що всім багатством цих людей було лише потомство. Поступово плебеї отримували все більші й більші права, стали входити до сенату» [5].

Головним надбанням цього періоду стало усвідомлення, що право сильного в цій спільноті замінюється чимось більшим, чимось більш вагомим – правом справедливого суду.

Концентрація влади в руках однієї особи (Цезар, Октавіан Август і їх наступники) негативно вплинула на ідею, що ми досліджуємо.

Висновки. Аналіз, наведений вище, дає змогу резюмувати, що ідея справедливості не перебуває в прямій залежності від рівня культурного, цивілізаційного розвитку. Рівність незалежно від раси, а згодом і статі, раціональність і практицизм стають першим кроком до справедливості.

Відомий журналіст Александр Борис де Пфедфель-Джонсон (менш відомий як Прем'єр-міністр Великої Британії Борис Джонсон) у роботі «Омріяний Рим» влучно зауважив, що в прагненні до економічного й політичного союзу сучасним європейським лідерам властиво звертатися, хоч й опосередковано, до надбань Риму [6]. Такий його висновок пов'язаний саме з позитивною оцінкою Давнього Риму як «системи». Уважаємо, що теза про ефективність і раціональність такої системи може бути поширена й на питання судочинства.

Література:

1. Кн. 1 : Філософія та енциклопедія права в Університеті Святого Володимира / уклад. І.С. Гриценко, В.А. Короткий ; за ред. І.С. Гриценко. Київ, 2011. 560 с.
2. Орленко В.І. Історія держави і права зарубіжних країн : посібник для підготов. до іспитів. 3-є вид., стереотип. Київ : Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2008. 244 с.
3. Пилипчук О.О. Зародження і розвиток права в давньому Римі (середина VIII–VI ст. до н.е.). *Історія науки і техніки*. 2018. Т. 8. Вип. 1. С. 179–190. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ictnt_2018_8_1_20.
4. Кофанов Л.Л. *Lex et Ius: возникновение и развитие римского права в VIII–III вв. до н.э.* Москва : Статут, 2006. 575 с.

5. Митюков К.А. Курс римского права. Киев : Типография Товарищества И.Н. Кушнерев и Ко, 1912. 427 с.
6. Омріяний Рим / Б. Джонсон ; пер. з. англ. Б. Превіра. Харків : Віват, 2020. 256 с.

Lehkykh K. Justice in the judicial activity of the ancient Roman era

Summary. Given the chosen topic of the research, the article focuses on the approach to borrowing a positive experience of litigation in ancient Rome, in terms of justice in a country where courts are fundamentally deprived of the ability to create laws or amend them – in Ukraine (except, of course, the Constitutional Court of Ukraine, whose last activities, directly affect lawmaking). According to the conclusions is established that the basis of the formation of the idea of justice, fair trial, truth and common good, within the period under study, was the appropriate expediency, rationality and practicality. It was determined that such an approach to the dissemination of the ideas of a fair trial was, first of all, adequate and necessary, taking into account the social, economic and political challenges

and issues of the study period. Based on the analysis of factors that contributed to the formation of notions of justice in ancient Rome, it was established that justice in the professional activities of courts is manifested not in mechanical compliancy with written laws, but in the ability, if necessary, to go beyond it for the common good. The scientific proposal was that judges be provided with proceeding tools that would allow, from time to time, changing the law by means of remedying gaps, if necessary according to the goals of justice. It is determined that the idea of the need for “justice for all”, which was ensured by including through the involvement in the judiciary of people who enjoyed undisputed authority and respect, is characteristic of the Romans (as opposed to the Greek model). In the paper established that the idea of justice (fair trial in the practical implementation of the principle of separation of powers) is not directly dependent on the level of cultural and civilizational development of the state.

Key words: judicial proceedings of the ancient Roman era, elimination by the court of conflicts and gaps in the legislation, rationality and practicality as the basis of fair proceedings.